

חגי מזוז

הפולמוס בסיפור הבשורה על הולדת יצחק במקורות אסלאמיים *

א. מבוא

בקוראן מופיעים סיפורים רבים שמקורם במקרא ובמדרש. הפרשה שבה נזכרים הביטויים הרבים ביותר לכך היא 'פרשת הפרה' ('סוּרַת אַל־פֶּרַה').¹ במבט ראשון נראה כי הגרסה הקוראנית של סיפורי המקרא נאמנה למקור, אם כי היא תמציתית, והשינויים בה אינם מהותיים. אחד הסיפורים המקראיים שיש לו מקבילה בקוראן הוא סיפור הבשורה על הולדת יצחק. בשורות הבאות אדגים באמצעות בחינת מקורות משתי הדתות כי על אף הדמיון החיצוני בין גרסת הקוראן לגרסת המקרא בסיפור זה, המקורות האסלאמיים, החל בקוראן ועבור בפרשנותו, עיצבו מחדש את התיאור המקראי של אירוע זה ואף הגיבו עליו. גם גבריאֵל סעיד ריינולדס סבור, שהקוראן הגיב על סיפור זה ועיצבו מחדש: "הקוראן אינו שואל או מספר מחדש את הסיפור המקראי, אלא מגיב עליו [...]. נראה שאף הסיפור עצמו מעוצב מחדש על ידי המטרות הדרשניות של המחבר".² בניגוד לריינולדס, הטוען כי שני הטקסטים "מפסיקים להיות במערכת יחסים תחרותית" ו"הופכים לחברים טובים ביותר" על ידי השלמה הדדית,³ מבקש אני להציע טענה שונה. לדעתי, העיצוב מחדש של התיאור המקראי של בשורת הולדת יצחק והתגובה עליו, משרתים מטרה פולמוסית אנטייהודית כפולה: מחד – הצגת שרה, אמו של יצחק, בצורה שלילית, ומאידך – תגובה על טקסטים יהודיים המתארים את ישמעאל כחוטא.⁴

ב. סיפור הבשורה על הולדת יצחק במקרא ובקוראן

בבראשית יח, א-יד מסופר כי לאחר שאברהם מל את עצמו ואת אנשי ביתו, הגיעו אליו שלושה אנשים לבשר לו על לידתו העתידית של יצחק. אברהם הזמין אותם לרחוץ את רגליהם ולאכול. המקרא מתאר את מה שקרה לאחר מכן בזו הלשון:

* מאמר זה הוא תרגום, עיבוד והרחבה של מזוז 2014.

¹ ראו לדוגמה כ"ץ 1954; כ"ץ תשי"ז; שווארצבאום תשל"ה; גרסיאל תשס"ז.

² ריינולדס 2011, עמ' 585.

³ שם, עמ' 586.

⁴ הסוגריים וההדגשות בטקסט לאורך המאמר הם תוספת שלי.

ויאמר שוב אשוב אליך כעת חיה והנה בן לשרה אשתך ושרה שמעת פתח האהל והוא אחריו. ואברהם ושרה זקנים באים בימים חדל להיות לשרה ארח כנשים. ותצחק שרה בקרבה לאמר אחרי בלתי היתה לי עדנה ואדני זקן. ויאמר ה' אל אברהם למה זה צחקה שרה לאמר האף אמנם אלד ואני זקנתי. היפלא מה' דבר למועד אשוב אליך כעת חיה ולשרה בן (בראשית יח, י-יד).

סיפור הבשורה על הולדת יצחק נזכר גם בפרשה האחת-עשרה של הקוראן, 'פרשת הוד' (סוּרַת הוּד):⁵

שליחינו הביאו לאברהם את הבשורה [...] אשתו ניצבה וצחקה ('פַצ'חַפַת'); בישרנו לה על יצחק, ואחרי יצחק על יעקב. אמרה, אבוי לי, האומנם אלד ואני זקנתי ובעלי זה בא בימים? דבר מופלא הוא. אמרו, הסבורה את כי ייפלא מאללה דבר? [...]"

למרות הדמיון החיצוני, הגרסה המקראית והגרסה הקוראנית של סיפור הבשורה על הולדת יצחק נבדלות זו מזו בארבע נקודות: (1) מיקומה של שרה בעת הבשורה: בתיאור המקראי היא נמצאת באוהל ואילו הקוראן מציב אותה ליד השליחים, שעמם היא מדברת; (2) הדרך שבה שרה הגיבה לבשורה על הולדת יצחק: במקרא נאמר שהיא צחקה 'בקרבה' ולעומת זאת בקוראן מסופר שהיא ניצבה ('קֶאֱמָה') וצחקה מול השליחים;⁶ (3) האופן שבו שרה תיארה את אברהם: כאדונה – לפי המקרא, וכבעלה – בקוראן; (4) מי שמתח ביקורת על שרה בשל צחוקה: במקרא האל ביקר את שרה על צחוקה, בעוד שבקוראן עשו זאת השליחים.

בראשית יח, י-יד אינו המקור המקראי היחיד ואף לא הראשון שבו אברהם מתבשר שיוולד לו בן. בבראשית יז, טו-יט, נאמר:

ויאמר אלקים אל אברהם שרי אשתך לא תקרא את שמה שרי כי שרה שמה. וברכתי אתה וגם נתתי ממנה לך בן וברכתיה והיתה לגוים מלכי עמים ממנה יהיו. ויפל אברהם על פניו ויצחק ויאמר בלבו הלבן מאה שנה יולד ואם שרה הבת תשעים שנה תלד. ויאמר אברהם אל האלקים לו ישמעאל יחיה לפניך. ויאמר אלקים אבל שרה אשתך ילדת לך בן וקראת את שמו יצחק והקמתי את בריתי אתו לברית עולם לזרעו אחריו.

⁵ קוראן [להלן: ק'] 11:69–73 (כאן ולהלן על פי תרגום רובין תשע"ו).

⁶ יש מקרים שבהם השורש יצ"ב משמש במקרא במשמעות של מחרף ומגדף. ראו רש"י במדבר טז, כז, (ד"ה: 'יצאו נצבים').

גם בקוראן נזכר סיפור הבשורה על הולדת יצחק בשני מקומות: כאמור, ב'פרשת הוד', וכן באופן תמציתי יותר, ב'פרשת הזרות' ('סורת אלד'א'יאת'). בניגוד למקרא, גם כאן שרה מתוארת כקטנת אמונה וכרגשנית:⁷

[...] ובישרו לו (אורחיו של אברהם) על בן בעל בינה. אז ניגשה אשתו בצווחה, סטרה על פניה ואמרה, זקנה עקרה! אמרו, כה אמר ריבונך, הוא החכם והיודע.

לסיכום ההשוואה ניתן לומר, שהמקרא מתאר את שרה כאישה צנועה משום שהיא נשארה באוהל כאשר הגיעו האנשים לבשר על הולדת יצחק, ואילו הקוראן מציג אותה כחצופה וקטנת אמונה.

ג. משמעות השורש צח"ק/צ'ח"כ במקורות הפרשניים היהודיים והאסלאמיים
בבראשית כא, ט נאמר ששרה ראתה את ישמעאל 'מצחק'. בבראשית רבה מופיעה פרשנותו של רבי עקיבא למשמעויות השונות של השורש העברי צח"ק. לפי פרשנות זו, שורש זה אומנם מציין בדרך כלל צחוק, אך הוא משמש גם לציון עבודה זרה, שפיכות דמים וגילוי עריות:⁸

"ותרא שרה את בן הגר המצרית וגו'" (בראשית כא, ט). אמר ר' שמעון: ר' עקיבא היה אומר בו דבר לגניי. דרש ר' עקיבא "ותרא שרה את בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם מצחק" (בראשית כא, ט). אין מצחק אלא גילוי עריות היך דאת אמר "לצחק ב" (בראשית לט, ז). מלמד שהיתה שרה רואה את ישמעאל מכבש גנות וצד נשי אנשים ומענה אותן. תני ר' ישמעאל אין צח[ן]ק, אלא עבודה זרה שנ' "ויקומו לצחק" (שמות לב, ו). מלמד שהיתה שרה רואה את ישמעאל בונה בימסיות וצד חגבים ומקריב עליהם. ר' אלעזר אומר אין צחק, אלא שפיכות דמים "ויקומו נא הנערים וישחקו לפנינו וגו'" (שמואל ב, יד). ר' עזריה מש' ר' לוי, אמרו בואו נראה חלקנו בשדה. והיה ישמעאל נוטל קשת וחיצים ומורה כלפי יצחק ועושה עצמו מצחק. הה"ד [=הדא הוא דכתיב], "כמתלהלה היורה זקים חצים ומות כן איש רימה את רעהו ואמר הלא מצחק אני" (משלי כו, יח—ט).

לאחר פרשנותו של רבי עקיבא למלה 'מצחק' מופיעה פרשנותו של רבי שמעון בר יוחאי למלה זו, לפיה היא נזכרת בהקשר של ירושה וכי היורש של אברהם הוא יצחק ולא ישמעאל:⁹

⁷ ק' 51: 30–28 (כאן ולהלן על פי תרגום רובין תשע"ו).

⁸ בראשית רבה תשנ"ו, עמ' 567–568 (פרשה נג, סימן ט).

⁹ שם, עמ' 568–569 (פרשה נג, סימן ט).

ואני אומר אין הלשון הזה צחוק, אלא לשון ירושה, שכשנולד אבינו יצחק היו הכל שמחים. אמר להם ישמעאל: שוטים אתם! אני בכור ואני נוטל פי שנים, שמתשובה שאמרה שרה לאברהם את למד "כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק" (בראשית כא, י). אפעלפי שאינו בני, קל וחומר עם בני, עם יצחק.

פרשנות דומה מופיעה גם בתוספתא סוטה:¹⁰

אמר רבי שמעון בן יוחאי: ארבעה דברים היה רבי עקיבא דורש ודברי נראין מדבריו. דרש רבי עקיבא "ותרא שרה את בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם מצחק" (בראשית כא, ט). אין צחוק האמור כאן אלא עבודה זרה שני' "וישב העם לאכול ושתו ויקומו לצחק" (שמות לב, ו). מלמד שהיתה אמנו שרה רואה את ישמעאל שהיה בונה במסין, וצד חגבים, ומעלה ומקטיר לעבדה זרה. רבי אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אומר אין צחוק האמור כאן אלא גלוי עריות, שנאמר "בא אלי העבד העברי וגומר" (בראשית לט, יז). מלמד שהיתה אמנו שרה רואה את ישמעאל מכבש את הגנות, ומענה את הנשים. רבי ישמעאל אומר אין לשון צחוק אלא שפיכות דמים, שני' "ויאמר אבנר אל יואב יקומו נא הנערים ויצחקו לפנינו ויקומו ויעברו במספר ויחזיקו איש בראש רעהו וחרבו בצד רעהו ויפלו יחדיו" (שמואל ב, יד-טז). מלמד שהיתה אמנו שרה רואה את ישמעאל נוטל קשת וחצים ומזרק כלפי יצחק, שני' "כמתלהלה היורה זיקים וגומר כן איש רמה וגומר" (משלי כו, יח-יט).

גם במקור זה מובאים לאחר דבריו של רבי עקיבא דבריו של רבי שמעון בר יוחאי לפיהם מדובר בירושה וכי היורש של אברהם הוא יצחק ולא ישמעאל:¹¹

ואני אומר חס ושלום שיהי' בביתו של אותו צדיק ההוא כך, אפשר למי שנאמ' עליו "כי ידעתיו למען אשר יצוה וגומר" (בראשית יח, יט) יהא בביתו עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים, אלא אין צחוק האמור כאן אלא לענין ירושה, שכשנולד אבינו יצחק לאברהם אבינו היו הכל שמחים, ואומרין נולד בן לאברהם, נולד בן לאברהם, נוחל את העולם ונוטל שני חלקים. והיה ישמעאל מצחק בדעתו ואומר, אל תהו שוטים! אל תהו שוטים! אני בכור ואני נוטל שני חלקין, שמתשובת הדבר אתה למד, כי לא יירש בן האמה וגומר" (בראשית כא, י).

משמעות דבריו של רבי עקיבא הנזכרים לעיל היא, שישמעאל – הנחשב לפי המסורת האסלאמית כאביהם הקדמון של הערבים ובכללם מחמד,¹² וכממשיך דרכו של אברהם¹³

¹⁰ תוספתא סוטה תשס"ז, עמ' 185–186 (פרק ו, סימן ו).

¹¹ שם, עמ' 186 (פרק ו, סימן ו).

¹² על ישמעאל כאביהם הקדמון של הערבים, הגנאלוגיה הערבית והבעייתיות שלה בהתחקות אחר מקורותיהם ההיסטוריים של ישמעאל והערבים בתקופת המקרא, ראו אפעל 1976; רובין 2007, עמ' 304–307.

— הוא חוטא גדול. שרה, אמו של יצחק, היא המאשימה את ישמעאל בכך שהוא 'מצחק' ולמעשה מאשימה אותו בשלושת החטאים החמורים הנזכרים לעיל ועל כן דורשת מאברהם לגרש ולנשל אותו מן הירושה: "ותאמר לאברהם גרש האמה הזאת ואת בנה כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק" (בראשית כא, י).

פרשני הקוראן פירשו את המילה 'וצחקה' ('פִצְחָתָהּ'. ק' 71:11) בכמה דרכים ודנו בשאלה מה גרם לשרה לצחוק.¹⁴ כמה מהם הציעו שפירוש המלה 'וצחקה' הוא 'נעשתה נידה' ('חִצְצָתָה').¹⁵ עד כמה שידיעתי משגת, פרשן הקוראן הראשון שהציע שהפועל צ'ח"פ יכול לציין 'וסת' היה עבד אלרזאק אלצנעאני (744–827), ובדומה לכך נהגו כמה פרשנים אחריו. לפי פרשנות זו, יש לקרוא את ק' 71:11 כדלקמן: "שליחינו הביאו לאברהם את הבשורה [...]. אשתו ניצבה ונעשתה נידה". קריאה זו מציגה את שרה כאישה קטנת אמונה, משום שגם לאחר שראתה וסת, מה שמעיד על פוריות בגיל תשעים, היא עדיין מעלה ספקות: "אמרה, אבוי לי, האומנם אלד ואני זקנתי ובעלי זה בא בימים? דבר מופלא הוא" (ק' 72:11) ועל כך ענו לה השליחים: "הסבורה את כי ייפלא מאללה דבר?" (ק' 73:11).

הרעיון שלפיו שרה נעשתה נידה בעת הבשורה על הולדת יצחק הוא יהודי ונזכר בבבלי בבא מציעא דף פז, א, אך שם היא מוצגת באופן חיובי. אפרים מקשאה, תלמידו של רבי מאיר, אמר בשם רבו שבאותו היום שרה "פירסה נידה", ומכיוון שאברהם אכל חולין בטהרה, היא לא יכלה להכין אוכל לו ולאורחיו. כאשר האורחים שאלו את אברהם "איה שרה אשתך", הוא ענה "באהל" (בראשית יח, ט) על מנת "להודיע ששרה אמנו צנועה היתה". כלומר, שהיא לא יצאה לסעוד עם האורחים, מפני שהיו גברים.

אם כן, על בסיס הפרשנות היהודית למלה 'מצחק', נמצא כי שרה מאשימה את ישמעאל בחטאים חמורים ביותר (בעוד שהיא מוצגת כאישה צנועה) ואילו על בסיס פרשנות הקוראן למלה 'וצחקה' מודגש חוסר האמונה של שרה (יותר מאשר בקוראן בעצמו). ייתכן שלפנינו תגובת נגד של כמה מפרשני הקוראן לפרשנות היהודית של בראשית כא, ט. חזוק לסברה זו ניתן למצוא בכך שהקשר בין השורש הערבי צ'ח"פ לבין וסת לא ברור. סוזן פינקניסטטקיץ' בחנה את משמעות המלה הערבית 'צִחְכָּח' במקורות קלסיים ולא מצאה ראיות המבססות את השימוש בה כלשון נקייה לווסת ואף

¹³ על הצגת דמותו של ישמעאל באופן חיובי בקוראן, בניגוד לאופן הצגתו במקרא ובמקורות יהודיים בתרמקראיים, ראו גרסיאל תשס"ז, עמ' 89–91.

¹⁴ ראו גרסיאל תשס"ז, עמ' 87.

¹⁵ צנעאני 1991, עמ' 267; טברי 1971, עמ' 389–390; מאורדי 1982, עמ' 222; קרטבי 1965, עמ' 82; ביצ'אוי 1968, עמ' 295; סלמי 1996, עמ' 94.

לא ראה כלשהי מן המרחב השמי התומכת בקשר בין השורש צ'ח"פ לווסת.¹⁶ נמצא, אפוא, שפרשני הקוראן בחרו לפרש את המלה 'וצחקה' כ"נעשתה נידה" ממניע פולמוסי וללא בסיס אטימולוגי בכוונה תחילה ולמעשה ביצעו מניפולציה לשונית.

ד. אורחיו של אברהם

בבראשית יח, ב-ה נאמר שאברהם ראה שלושה אנשים והזמין אותם לרחוץ את רגליהם ולסעוד. בבבלי בבא מציעא דף פו, ב נאמר שהאנשים שביקרו את אברהם היו למעשה שלושה מלאכים: גבריאל, מיכאל ורפאל, אולם אברהם לא היה מודע לכך. התלמוד מסביר כי אברהם חשש שהם ערביים המשתחוים לאבק רגליהם כחלק מעבודת האלילים שלהם ומכיוון שלא רצה שתהיה עבודה זרה בביתו, הציע להם מים כדי לרחוץ בהם את רגליהם. בתגובה אמרו לו שלושת המלאכים שישמעאל, הנוהג לעשות כן דרך קבע, לא נוכח. כלומר, אין לאברהם עוד סיבה לחשוש: "ויקח נא מעט מים ורחצו רגליכם" (בראשית יח, ד). אמר רבי ינאי ברבי ישמעאל: אמרו לו, וכי בערביים חשדתנו שהם משתחוים לאבק רגליהם? כבר יצא ממנו ישמעאל".

אבו מחמד עלי בן אחמד בן חזם אלאנדלסי (994–1064), הנחשב לאחד המלומדים המוסלמים הבולטים בימי הביניים,¹⁷ כתב כמה חיבורים פולמוסיים נגד דתות אחרות. כאשר הוא דן ביהדות, הציג אבן חזם את מה שהחשיב כסתירות ואידיוקים כרונולוגיים, גאוגרפיים ותאולוגיים במקרא, וטען שזו הוכחה לכך שהמקרא עבר זיוף ('תַּחְרִיף').¹⁸ בחיבורו הפולמוסי 'אלפֶּצֶל פִּי אלמֶלֶל וְאַלְאֶהוּאָא וְאַלְנַחֵל', דן אבן חזם בגרסה המקראית של הבשורה על הולדת יצחק. הוא מתאר שם בערבית את מפגש אברהם עם אורחיו באופן כמעט זהה לדברי המקרא. בתחילת הפרק שכותרתו 'מפגשו של אברהם עם המלאכים עליהם השלום' ('אַלְתֶּקְאָא אֶבְרָאָהִים בְּאַלְמֶלֶא'פָה עֲלֵיהֶם אֶלְסֶלָאם'),¹⁹ כתב אבן חזם שאברהם ראה שלושה אנשים ('תִּלְאֶת'ה נֶפֶר'), כפי שנאמר בבראשית יח, ב. אולם בהמשך הוא התייחס אליהם כמלאכים והעלה שש שאלות באשר למהימנות הסיפור.²⁰

¹⁶ פינקניסטטקיץ' 1996, עמ' 40.

¹⁷ על חייו ועבודתו של אבן חזם, ראו ארנלדו 1971.

¹⁸ על 'תַּחְרִיף' ראו לצרוסיפה 2000.

¹⁹ אבן חזם 1985, עמ' 219–221.

²⁰ שם, עמ' 220–221.

משאלותיו של אבן חזם עולה כי הכיר את הרעיון המדרשי, לפיו אורחיו של אברהם היו מלאכים.²¹ המקרא – אחרי הכל – מתייחס לאורחיו של אברהם כבני אדם ולא כמלאכים וגם הקוראן איננו מדבר עליהם כמלאכים אלא כשליחים. רק בתלמוד הם נזכרים כמלאכים. יתר על כן, ישמעאל מתואר כעובד עבודה זרה בסיפור שבו אברהם הציע לאורחיו לרחוץ את רגליהם. זו פרשנות מדרשית נוספת לסיפור הבשורה על הולדת יצחק והיא מופיעה באותו העמוד שבו נאמר שמדובר במלאכים ולא באנשים (בבלי בבא מציעא דף פו,ב), דבר העשוי ללמד כי אבן חזם נחשף גם לפרשנות, שלפיה ישמעאל עבד עבודה זרה ולכן הגיב לסיפור על בשורת הולדת יצחק וטען כי הוא בדיה.

ה. העברת הידע מהתרבות היהודית לתרבות האסלאמית

הדיון בבשורת הולדת יצחק במקורות האסלאמיים מעלה את השאלה, האם מלומדים מוסלמים היו בעלי ידע בשפה העברית ובמקורות עבריים. ברוב המקרים, אין עדות לידע כזה.²² עם זאת, בניגוד לדעה הרווחת בקרב החוקרים, לא תהיה זו הגזמה לטעון שהיו מלומדים מוסלמים בעלי ידע בשפה העברית ואולי גם במקורות עבריים. יהיה זה תמוה לטעון שלא היה אפילו מלומד מוסלמי אחד הבקי בעברית. אחרי הכל, יש הסכמה כללית בקרב החוקרים כי מלומדים מוסלמים רבים תרגמו טקסטים פילוסופיים, מתמטיים, רפואיים ואסטרונומיים מסורית, יוונית ושפות נוספות. בהתחשב בפעילות התרגום הענפה הזו, לא יהיה מופרך לטעון שחלק מן המלומדים היו גם בעלי ידע בעברית. יש להוסיף לכך את המומרים היהודים לאסלאם, שלחלקם היה ידע בשפה העברית.²³ לפיכך יש לבחון כל מקרה בנפרד ואין לקבוע מסקנות כלליות.

שליטתו של אבן חזם בשפה העברית (והארמית) נתונה במחלוקת בקרב החוקרים.²⁴ העובדה שהוא תיאר את מפגש אברהם עם אורחיו באופן כמעט מילולי של דברי המקרא, בדומה למרכיבים מקראיים רבים אחרים, מעידה על האפשרות שהיה בעל ידע כלשהו בעברית. אבן חזם תיאר את אורחיו של אברהם כמלאכים וזאת ניתן להסביר רק כתוצאה מהכרותו עם דברי התלמוד הנזכרים לעיל. עם זאת, לא ניתן לקבוע באופן חד-משמעי באיזו דרך הועבר אליו תוכן זה, וכן תכנים מדרשיים אחרים. נראה שהדבר נעשה הן

²¹ על הכרותו של אבן חזם עם תכנים ורעיונות מדרשיים, ראו מזוז 2017.

²² לדיון בנושא זה, ראו מזוז 2021, עמ' 185.

²³ על מומרים יהודים לאסלאם, ידיעותיהם בשפה העברית ותורמתם לספרות הפולמוס הבינ־דתי, ראו מרציאנו ומזוז 2024.

²⁴ רוט 1987, עמ' 204; רוט 1994, עמ' 224; לצרוסיפה 1992, עמ' 124 הערה 42; לצרוסיפה תשנ"ט, עמ' 136 הערה 42; בושק 2012, עמ' 279.

באמצעות העברה בעל פה והן באמצעות מגע עם טקסטים יהודיים בשפה העברית.²⁵ תימוכין לכך שאבן חזם אכן היה בעל ידע בעברית ניתן למצוא בדבריו של רבי אברהם אבן דאוד (1110–1180. להלן: ראב"ד),²⁶ בחיבורו 'אלעקידה אלרפיעה'.²⁷ אחת הטענות התדירות בכתבי פולמוסנים מוסלמים היא שהופעת מחמד ועליית האסלאם נרמזות במקרא. לראיה הם מביאים פסוקי מקרא המכונים במקורות האסלאמיים 'אעלאם' או 'דלאא'ל אלנבאה' (סימני או הוכחות הנבואה) ומפרשים אותם בהתאם לכך.²⁸ בספרות הפולמוס האסלאמית נטען גם שנוסח התורה שבידי היהודים הוא נוסח מאוחר, משובש וחתרני שחיבר עזרא הסופר לאחר שאבד הנוסח המקורי עם גלות בבל, טענה שהופצה בעיקר על ידי אבן חזם.²⁹ בפרק העוסק בנצחיות נבואת משה, התפלמס ראב"ד עם טענות אלו ואפשר שדבריו מכוונים כלפי אבן חזם.³⁰ בתגובה לטענה שהופעתו העתידית של מחמד נרמזת בדברים יח, יח כתב ראב"ד את הדברים הבאים: "וזאת הטענה טוען אותה מי שאינו רגיל בשמוש המשתמש בו בלשון העברי".³¹

ו. סיכום

עם ייסודה של האימפריה האסלאמית עמדו המוסלמים בפני אתגרים תאולוגיים ופילוסופיים פנימיים וחיצוניים. מחד, המומרים הביאו שקיעי רעיונות, דרכי חשיבה וחלק ממורשתם לעולם האסלאמי. מאידך, בני דתות אחרות התפלמסו עם האסלאם. אחת הנקודות המרכזיות בפולמוס היהודי-מוסלמי היתה שאלת הבן ממשיך דרכו של אברהם: יצחק או ישמעאל,³² והחומר המוצג במאמר זה מאיר חוליה נוספת בוויכוח עתיק יומין זה. פרשנותו של רבי שמעון בר יוחאי בבראשית רבה ובתוספתא סוטה הנזכרת לעיל היא מן הביטויים המוקדמים לסוגיה פולמוסית זו.³³ בתרגום יונתן בן

²⁵ לדיון בנושא זה, מזוז 2017, עמ' 149–152.

²⁶ על חייו ועבודתו של ראב"ד, ראו פרה 2010.

²⁷ 'אלעקידה אלרפיעה' אבד. אולם שניים מתרגומיו לעברית שרדו; הם נקראים 'האמונה הרמה' ו'האמונה הנשאה'.

²⁸ על 'אעלאם' ו'דלאא'ל אלנבאה', ראו סטרומזה 1985; לצרוסיפה 1992, עמ' 78–110; לצרוסיפה תשנ"ט, עמ' 91–122.

²⁹ ראב"ד תשע"ט, עמ' 566–572. על עזרא כמזייף התורה בכתבי אבן חזם, ראו לצרוסיפה תשמ"ו; לצרוסיפה 1992, עמ' 50–74; לצרוסיפה תשנ"ט, עמ' 61–84; ויטינגהם 2013.

³⁰ ראו על כך בהרחבה, מזוז 2022, עמ' 227.

³¹ ראב"ד תשע"ט, עמ' 564.

³² לתולדות הפולמוס היהודי-מוסלמי, ראו אדנאג ושמיתקה 2010; בושק 2020; מזוז 2021א.

³³ בראשית רבה תשנ"ו, עמ' 568–569 (פרשה נג, סימן ט); תוספתא תשס"ז, עמ' 186 (פרק ו, סימן ו). ראו גם מזוז 2021א, עמ' 947–948.

עוזיאל מופיע ויכוח בין יצחק לישמעאל בשאלה מיהו יורשו של אברהם. ישמעאל טען שהוא היורש כי הוא הבכור, ובתגובה ענה יצחק: "דאנא בר שרה אינתתיה ואנת בר הגר אמתא דאימי" (= שאני בן שרה אשתו [של אברהם] ואתה בן הגר, שפחת אמי).³⁴ מוטיב שרה הגבירה והגר השפחה מופיע גם במקורות יהודיים מימיהביניים.³⁵ מנגד, בעוד המקרא מתאר את אברהם כ'עברי' (בראשית יד, יג), הקוראן טוען להפקעת זהותו העברית ומציג אותו כמוסלמי: "אברהם לא היה יהודי ולא נוצרי, כי אם חניף ומוסלמי ('חניפן מִסְלִימִן'),³⁶ ולא היה במשתפים" (ק' 67:3). לאחר מכן, הקוראן מזהה את מִחְמַד ואת המוסלמים כממשיכי דרכו האמתיים של אברהם: "הקרובים מכל לאברהם הם אשר הלכו בדרכו, והנביא הזה והמאמינים. אללה הוא הוא מגן המאמינים" (ק' 68:3).³⁷ במסורת האסלאמית, המלה 'הנביא' מתייחסת למִחְמַד והמלה 'המאמינים' רומזת למוסלמים. במקום אחר בקוראן נטען, כי אברהם וישמעאל צוו לטהר את בית אללה וייסדו את העלייה לרגל למכה (ק' 125:2–127), שהיא אחת מעמודי התווך של האסלאם. נמצא אפוא שישמעאל לקח חלק פעיל עם אביו בעבודת האל וניתן הרושם כי הוא הבן הממשיך את דרכו.³⁸

דמותו של אברהם נתקדשה באסלאם החל בקוראן וכיוצא בכך גם דמותם של אבות האומה היהודית האחרים – יצחק ויעקב, אם כי מקומם בקוראן שולי בהשוואה לזה של אברהם. בשל כך, כאשר המלומדים המוסלמים באו לשלול את יצחק כממשיך דרכו של אברהם, קשה היה להם להשמיץ את דמותו; וכן הוא באשר יעקב. לפיכך, יש שניסו לעשות זאת באמצעות אמהות היהודית, ובנידון דידן באמצעות שרה. אכן חזם הרחיק לכת וטען, כי מכיוון שיעקב נשא שתי אחיות (רחל ולאה), דבר האסור על פי התורה ולא נשא את בלהה וזלפה (בניגוד לאמור בבראשית ל, ד ט), כל היהודים הם בני זנונים ('אֶן-לֹאד זְנָא').³⁹

המקורות היהודיים מציגים את שרה, אמו של יצחק, כאישה צנועה המאשימה את ישמעאל בן הגר בכך שחטא חטאים חמורים ביותר. במקורות אלו, גם אורחיו של אברהם מותחים ביקורת על ישמעאל ומאשימים אותו בכך שהוא עובד עבודה זרה, ואילו שאלתם "איה שרה אשתך" (בראשית יח, ט) נועדה להדגיש את צניעותה של שרה. לעומת

³⁴ תרגום יונתן תשל"ד, עמ' 29 (בראשית כב, א); השוואה אוחנה 1975; שפירא תשמ"ה.

³⁵ ראו אלוני תשנ"א, עמ' 11–28.

³⁶ רובין תרגם את המלה 'מִסְלִימִן' כ'מתמסר', וכאן לא הלכתי בעקבותיו אלא בעקבות פרשני הקוראן.

³⁷ להסבר על הקשר בין אברהם למִחְמַד במקורות האסלאמיים, ראו בן-ארי תשס"ה.

³⁸ ראו רובין 2007, עמ' 310–312.

³⁹ אכן חזם 1960, עמ' 66; השוואה מזוה 2022, עמ' 226.

זאת, במקורות האסלאמיים מציגים השליחים את שרה כחצופה וקטנת אמונה. נמצא אפוא שיש כוונה פולמוסית מאחורי המקורות האסלאמיים הדנים בסיפור הבשורה על הולדת יצחק. זו אינה הפעם היחידה שבה עוצבו מחדש דמויות מבני ביתו של אברהם במקורות אסלאמיים. כך לדוגמה: ישמעאל מוצג כבן הנעקד במקום יצחק;⁴⁰ הגר מוצגת כנסיכה מצרית ולא כשפחה;⁴¹ כפי שהיא מוצגת בבראשית טז, א; ומנגד – שרה מוצגת כמרשעת.⁴² המניע לכך ברור: הדגשת עליונות האסלאם על פני היהדות וכן הדגשת מעמדם של המוסלמים כממשיכי דרכו של אברהם ושל דת הייחוד באמצעות סיפור מחדש של הדמויות המייצגות את שתי הדתות. נמצא, אפוא, כי סיפור הבשורה על הולדת יצחק במקורות האסלאמיים מהווה חוליה נוספת בעיצוב מחדש של דמויות מבית אברהם, עיצוב שנועד למטרות פולמוסיות.

ביבליוגרפיה

- אבן חזם 1960 *علي بن حزم الاندلسي، الرد على ابن النخيلة اليهودي ورسائل اخرى. تحقيق احسان عباس. القاهرة*
- אבן חזם 1985 --, *كتاب الفصل في الملل والاهواء والنحل*, ج 1. بيروت
- אדנג ושמיתקה 2010 Camilla Adang & Sabine Schmidtke, *Polemics (Muslim-Jewish). Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, vol. 4, pp. 82–90. Leiden
- אוהנה 1975 Moise Ohana, *La polémique judéo-islamique et l'image d'Ismaël dans Targum Pseudo-Jonathan et dans Pirke de Rabbi Eliezer. Augustinianum* 15, pp. 367–387
- אלוני תשנ"א נחמיה אלוני, מחקרי לשון וספרות ד: השירה העברית בימי הביניים. אסופת מאמרים הובאה לדפוס בידי יוסף טובי בעצה עם שלמה מורג. ירושלים
- אפעל 1976 Israel Eph'al, "Ishmael" and "Arab(s)": A Transformation of Ethnological Terms. *Journal of Near Eastern Studies* 35/4, pp. 225–234

⁴⁰ ראו פיירסטון 1989, עמ' 98–99, 113, 127, 129; דוכן 1994, עמ' 34; מזוז 2018, עמ' 198–199.

⁴¹ הרעיון שלפיו הגר היתה נסיכה מצרית הוא יהודי. אך לפי המדרש אביה העדיף לתיתה שפחה לשרה. ראו בראשית רבה תשנ"ו, עמ' 447–448 (פרשה מה, סימן א). על ההשפעה היהודית (והנוצרית) על הפולקלור האסלאמי, ראו קיסטר 1972; מזוז 2013, עמ' 199–201.

⁴² ראו שוסמן תש"ם, עמ' 339.

- Roger Arnaldez, Ibn Ḥazm. *Encyclopaedia of Islam*, vol. 3, pp. 791–799. Leiden² 1971 ארנלדז
- Daniel Boušek, "Half of the Burden of a Mule": The Mishnah and the Talmud in Medieval Muslim Literature. In: Jiří Blazek, Kamila Veverková & David Biernot (eds.), *Šalom: Pocta Bedřichu Noskovi k sedmdesátým narozeninám*, pp. 269–291. Brno 2012 בושק
- , Entangled Arguments: Religious Polemics between Islam and Judaism in the Middle Ages. In: Alexander A. Dubrau, Davide Scotto & Ruggero Vimercati Sanseverino (eds.), *Transfer and Religion Interactions between Judaism, Christianity, and Islam from the Middle Ages to the Twentieth Century*, pp. 17–70. Tübingen 2020 בושק
- عبد الله بن عمر البضاوي، انوار التنزيل واسرار التأويل، ج 1. اوسنابروك 1968 ביצ'אוי
- שוש בן-ארי, בין הנביא אברהם לנביא האסלאם מוחמד. תרביץ ער/ב, עמ' 220–207 2020 בן-ארי תשס"ה
- מדרש בראשית רבא. מהדורת יהודה תיאודור וחנוך אלבק. ירושלים בתשבע גרסיאל, מקרא, מדרש וקוראן: עיון אינטרסקטואלי בחומרי סיפור משותפים. ירושלים 2020 בראשית רבה תשנ"ו גרסיאל תשס"ז
- Jacques Doukhan, The Akedah at the Crossroad: Its Significance in the Jewish-Christian-Muslim Dialogue. *Andrews University Seminary Studies* 32/1–2, pp. 29–40 1994 דוכן
- Martin Whittingham, Ezra as the Corrupter of the Torah? Re-Assessing Ibn Ḥazm's Role in the Long History of an Idea. *Intellectual History of the Islamicate World* 1, pp. 253–271 2013 ויטינגהם
- محمد بن جرير الطبري، جامع البيان في تفسير القرآن، ج 10. القاهرة 1971 טברי
- Abraham Isaac Katsh, *Judaism in Islām: Biblical and Talmudic Backgrounds of the Koran and Its Commentaries: Suras II and III*. New York 1954 כ"ץ
- אברהם יצחק כ"ץ, היהדות באסלאם: מקורות יהודיים בקוראן ומפרשיו. ירושלים 2020 כ"ץ תשי"ז

- חווה לצרוסייפה, עזרא – עזיר: גלגולו של מוטיב פולמוסי קדם-אסלאמי
דרך האסלאם אל ראשית ביקורת המקרא. תרביץ נה/ג, עמ' 359–379
- Hava Lazarus-Yafeh, *Intertwined Worlds: Medieval Islam and Bible Criticism*. Princeton
לצרוסייפה 1992
- , עולמות שזורים: ביקורת המקרא המוסלמית בימי הביניים. תרגם
מאנגלית: אביגדור שנאן. ירושלים
- , Tahṛīf. *Encyclopaedia of Islam*, vol. 10, pp. 111–112. Leiden²
לצרוסייפה 2000
- علي بن محمد الماوردي، النكت والعيون، ج 2. الكويت
מאורדי 1982
- Haggai Mazuz, Midrashic Influence on Islamic Folklore: The
מזוז 2013
- Case of Menstruation. *Studia Islamica* 108/2, pp. 189–201
- , Polemical Treatment of the Story of the Annunciation of
מזוז 2014
- Isaac's Birth in Islamic Sources. *Review of Rabbinic Judaism*
17/2, pp. 252–262
- , Ibn Ḥazm and Midrash. *Journal of Semitic Studies* 62/1,
מזוז 2017
- pp. 137–152
- , Jerusalem vs. Mecca in Ibn Qutayba's *Kitāb A'lām al-*
מזוז 2018
- Nubuwwa*. *Journal of the Royal Asiatic Society* 29/2, pp.
195–199
- , Jewish-Muslim Polemics. In: Phil Lieberman (ed.),
מזוז 2021 א
- Cambridge History of Judaism, Volume 5. The Medieval*
Period: Jews in Islamic Lands, pp. 946–974. Cambridge
- , Al-Maqrīzī's Compilation Technique in a Segment of His
מזוז 2021 ב
- Account of Jewish History. *Intellectual History of the*
Islamicate World 9/1–2, pp. 169–188
- , On Ibn Ḥazm's Rhetoric in *al-Radd 'alā Ibn al-Naghrīla*.
מזוז 2022
- Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección Árabe-*
Islam 71, pp. 221–230
- Yoel Marciano & Haggai Mazuz, Writings of Jewish Converts
מרציאנו ומזוז 2024
- to Islam against Their Forebears' Faith: A Subgenre of the
Interreligious Polemical Literature. *Review of Rabbinic*
Judaism 27/1, pp. 91–107

- Sarah Stroumsa, The Signs of Prophecy: The Emergence of an Early Development of a Theme in Arabic Theological Literature. *Harvard Theological Review* 78, pp. 101–114
- סטרוומזה 1985
- عبد العزيز بن عبد السلام السلمي، اختصار النكت للموردي، ج 2. بيروت
- סלמי 1996
- Reuven Firestone, Abraham's Son as the Intended Sacrifice (*Al-Dhabīh*, Qur'ān 37:99–113): Issues in Qur'ānic Exegesis. *Journal of Semitic Studies* 34/1, pp. 95–131
- פירסטון 1989
- Suzanne Pinckney Stetkevych, Sarah and the Hyena: Laughter, Menstruation, and the Genesis of a Double Entendre. *History of Religions* 36/1, pp. 13–41
- פינקניסטטקביץ' 1996
- Lola Ferre, Ibn Da'ud, Abraham ben David ha-Levi, *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, vol. 2, pp. 473–475. Leiden
- פרה 2010
- عبد الرزاق بن همام الصنعاني، تفسير الصنعاني، ج 1. بيروت
- צנעאני 1991
- Meir Jacob Kister, Haddithū 'an Banī Isrā'īla wa-lā Ḥaraja: A Study of an Early Tradition. *Israel Oriental Studies* 2, pp. 215–239
- קיסטר 1972
- محمد بن احمد القرطبي، الجامع لاحكام القرآن، ج 3. بيروت
- קרטבי 1965
- אברהם אבן דאוד, ספר האמונה הרמה בתרגום שלמה אבן לביא, ספר האמונה הנשאה בתרגום שמואל אבן מטוט והביאור האנונימי לספר האמונה הרמה. מהדורת עמירה ערן. ירושלים
- ראב"ד תשע"ט
- Uri Rubin, Islamic Retellings of Biblical History. In: Y. Tzvi Langermann & Josef Stern (eds.), *Adaptations and Innovations: Studies on the Interaction between Jewish and Islamic Thought and Literature from the Early Middle Ages to the Late Twentieth Century, Dedicated to Professor Joel L. Kraemer*, pp. 299–313. Paris-Louvain
- רובין 2007
- הקוראן. תרגם מערבית והוסיף הערות ומפתחות: אורי רובין. מהדורה חדשה, מעודכנת ומורחבת. תל אביב
- רובין תשע"ו
- Norman Roth, Forgery and Abrogation of the Torah: a Theme in Muslim and Christian Polemic in Spain. *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 54, pp. 203–236
- רוט 1987

- , *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain*. Leiden-New York-Köln 1994
- Gabriel Said Reynolds, Reading the Qur'ān as Homily: The Case of Sarah's Laughter. In: Angelika Neuwirth, Nicolai Sinai & Michael Marx (eds.), *The Qur'ān in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur'ānic Milieu*, pp. 585–592. Leiden 2011
- שוארצבאום תשל"ה חיים שוארצבאום, ממקור ישראל וישמעאל: יהדות ואסלאם באספקלרית הפולקלור. תל אביב
- שוסמן תש"ם אביבה שוסמן, מקורו היהודי ומגמתו של סיפור ביקורי אברהם אצל ישמעאל. תרביץ מט/ג-ד, עמ' 325–345
- שפירא תשמ"ה אמנון שפירא, עקבות פולמוס אנטימוסלמי בתרגום המיוחס ליונתן לפרשת העקדה. תרביץ נד/ב, עמ' 293–296
- תוספתא סוטה תשס"ז תוספתא על פי כתב יד וינה, סדר נשים: סוטה, גיטין וקידושין. מהדורת שאול ליברמן. ניו יורק וירושלים
- תרגום יונתן תשל"ד התרגום הארמי המכונה תרגום יונתן בן עוזיאל על חמשה חומשי תורה: העתק מכ"י לונדון, בריטיש מוזיאום ADD 27031, כך א. מהדורת דוד רידר. ירושלים